

11. SHihirev P.N. *Sovremennaya social'naya psihologiya SSHA*. M.: Nauka, 1979. 344 s.;
12. Thurstone L. *The measurement of social attitudes* // *J.Abnorm. Soc.Psychology*, 1931.;
13. Nadirashvili S.H.A. *Ustanovka i deyatelnost'*. - Tbilisi: Izd-vo Mecniereba, 1987. - 361 s.;
14. Yadov V.A. *O dispozicionnoj regulyacii social'nogo povedeniya lichnosti* // *Metodologicheskie problemy social'noj psihologii* / Pod red. E.V. SHorohovoj. - M., 1975. - S.89-105.
15. Il'yushkin V.V. *Social'nyj stereotip kak koncentrirovannoe vyrazhenie social'noj ustanovki* // *Vestnik nauki i obrazovaniya*. 2015. №1 (3). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-stereotip-kak-kontsentririrovannoe-vyrazhenie-sotsialnoy-ustanovki>;
16. Devis, Dzh. *Sociologiya ustanovki* // *Amerikanskaya sociologiya. Perspektivy, problemy, metody sokr.*; per. s angl. V.V. Voronina i E.V. Zin'kovskogo. M. Progress, 1972. S. 54–60;
17. Burd'e, P. *Sociologiya social'nogo prostranstva*. SPb., 2007. 288 s.;
18. Stegnij V.N. *Sociologicheskij podhod k opredeleniyu kategorij «Social'nye ustanovki» i «Cennostnye orientacii lichnosti»* // *Vestnik PNIPU. Social'no-ekonomicheskie nauki*. 2017. №2. – S. 8–17. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskij-podhod-k-opredeleniyu-kategoriy-sotsialnye-ustanovki-i-tsenostnye-orientatsii-lichnosti>;
19. *Sociologicheskij slovar'*: per. s angl. / N. Aberkrombi, S. Hill, B.S. Terner; pod red. S.A. Erofeeva. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Ekonomika, 2004. – 620 s.;
20. Antonov, G. V. *Demograficheskie ustanovki naseleniya kak ob'ekt gosudarstvennoj demograficheskoy politiki*. *Vlast'* 2015, 21, 149-154;
21. Kuznecova S.A. *Migracionnye ustanovki kak specificheskij vid social'nyh ustanovok* // *Vestnik RUDN. Seriya: Psihologiya i pedagogika*. 2012. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/migratsionnye-ustanovki-kak-spetsificheskij-vid-sotsialnyh-ustanovok>;
22. Nahimova YA.N., Romashkina G.F. *Social'nye ustanovki molodezhi na upotreblenie narkotikov i profilaktika narkomanii*. *Obrazovanie i nauka*. 2017;19(6):138-160. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-6-138-160>;
23. Gordeeva S.S. *Formirovanie ustanovok na potreblenie alkogolya u podrostkov: sociologicheskij analiz: avtoreferat dis. kandidata sociologicheskikh nauk: 22.00.04. - Ekaterinburg, 2016. - 19 s.* <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/38709/1/urgu1534.pdf>;
24. Altynbekova O.B. *Etnoyazykovye processy v Kazahstane: monografiya* / - Almaty: Ekonomika, 2006. - 416 s.

FTAMP 04.51.67

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-8940.14>

Г.Б. Есбергенова*

Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет,
Қазақстан, Алматы, e-mail.: gulnur_2288@mail.ru

БАЛАЛАР ҮЙІНДЕ ТӘРБИЕ АЛУШЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР МЕН ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРДІ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада балалар үйінде тәрбие алушылар арасындағы девиантты мінез-құлық мәселелері бойынша теориялық тәсілдер мен тұжырымдамалық түсініктер талданады. Теориялық және концептуалды талдау американдық, европалық, ресейлік авторлар мен ЮНИСЕФ-тің 2011 жығы «Қазақстанның мемлекеттік интернат мекемелерінде балаларға қатысты зорлық-зомбылық: бағалау» атты есебіне сүйенеді.

Бұл мақалада негізгі назар балалардың девиантты мінез-құлқының феноменіне теориялық және концептуалды талдау жасаумен байланысты. Автор мақалада жалпы балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің девиантты мінездеріне мысал келтіре отырып, осы уақытқа дейін әлемде жүргізілген бірнеше зерттеулердің нәтижелерін ала отырып, балалар үйінде тәрбиеленушілердің арасында көп кездесетін девиантты мінездерінің түрлерін қарастырады.

Мақалада зерттелетін мәселеге тікелей және жанама қатысы бар ғылыми-зерттеу жұмыстарына егжей-тегжейлі шолу жасауға әрекет жасалды. Бұл зерттеулер түрлі кәсіби журналдардан, коммерциялық журналдардан және басқа да көздерден жиналған.

Түйін сөздер: девиантты мінез-құлық, балалар үйі тәрбиеленушілері, деликвентті мінез.

G.B. Esbergenova*

PhD student of the department of sociology and social work, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail.: gulnur_2288@mail.ru, tel.: +7 700 996 42 56

ANALYSIS OF THEORETICAL APPROACHES AND CONCEPTUAL IDEAS ON THE PROBLEMS OF DEVIANT BEHAVIOR AMONG CHILDREN IN ORPHANAGES

Abstract

The article analyzes theoretical approaches and conceptual concepts on the problems of deviant behavior among children in orphanages. The theoretical and conceptual analysis is based on the report of American, European, and Russian authors and the UNICEF report for 2011: «Violence against children in state residential institutions in Kazakhstan: an assessment».

The author examines the most common types of deviant behavior among children in orphanages, giving an example of deviant behavior of children in orphanages, receiving the results of several studies conducted in the world to date.

The article attempts to make a detailed review of research works that are directly and indirectly related to the problem under study. These studies are collected from various professional journals, commercial journals, and other sources.

Key words: deviant behavior, children from orphanages, delinquent behavior.

Г.Б. Есбергенова*

*Докторант кафедры социологии и социальной работы,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан, e-mail.: gulnur_2288@mail.ru, тел.: +7 700 996 42 56*

АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ПО ПРОБЛЕМАМ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ СРЕДИ ВОСПИТАННИКОВ ДЕТСКИХ ДОМОВ

Аннотация

В статье анализируются теоретические подходы и концептуальные концепции по проблемам девиантного поведения среди воспитанников детских домов. Теоретический и концептуальный анализ опирается на отчет американских, европейских, российских авторов и на отчет ЮНИСЕФ за 2011 год: «Насилие в отношении детей в государственных интернатных учреждениях Казахстана: оценка».

Автор рассматривает в статье наиболее распространенные среди воспитанников детских домов типы девиантного поведения, приводя в пример девиантное поведение воспитанников детских домов, получая результаты нескольких исследований, проведенных в мире до настоящего времени.

В статье были предприняты попытки сделать подробный обзор научно-исследовательских работ, имеющих прямое и косвенное отношение к исследуемой проблеме. Эти исследования собраны из различных профессиональных журналов, коммерческих журналов и других источников.

Ключевые слова: девиантное поведение, воспитанники детских домов, деликventное поведение.

Кіріспе.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік интернат мекемелерінде ұзақ уақыт тұратын балалар саны жыл өткен сайын қосылуда. ЮНИСЕФ (ЮНИСЕФ, 2019) ақпараттық порталындағы мәліметтерге сүйенер болсақ, Қазақстан ТМД өңірінде жан басына шаққандағы балаларды институционализациялаудың ең жоғары көрсеткіштерінің біріне ие, ал Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің Балалардың құқықтарын қорғау Комитетінің деректері бойынша, Қазақстанда 4,5 млн баланың 14 000-нан астамы жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған мекемелерде тұрады. Осы министрлікпен берілген статистикалық мәліметтер бойынша жыл

сайын 2000-ға жуық бала ата-анасының қамқорлығынан айырылады, оның басым бөлігі перзентханаларда тастанды балалар, мемлекет ата-аналарын ата-ана құқықтарынан ата-анасын айырған балалар болып табылады.

Ата-ана құқығынан айырылғандардың басым бөлігі өз баласына қажетті күтім көрсете алмаған, ішімдікке немесе нашаға салынған, жезөкшелікпен айналысып кеткен ата-аналар болып табылады. Тастанды бала атандырған ата-аналар баласын өзінің қалауынсыз тууға мәжбүр болған, өте жас немесе жасөспірімдік кезеңде туыстарына айтпай туған, зорлану салдарынан туған, ауру бала туған ата-аналар болып келеді. Қазақстандағы 150 000 мүгедек балалардың басым көпшілігі мемлекеттік балалар интернат мекемелерінде тәрбиеленіп, ата-ана қамқорлығынан айырылғандығы туралы ЮНИСЕФ деректері бар [ЮНИСЕФ, 2019].

Бүкіл әлемдегі зерттеулерде балалар үйінде тәрбиеленудің, мұндай үйлерді қоғамдағы керекті институтқа айналдырудың теріс салдары туралы талдаулар жиі кездеседі. Олардың бірі Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар қорының қолдауымен 2006 жылы Швейцарияның Женева қаласында Пиньейро мен Пауло Серхио [Пиньейро, Пауло Серхио, 2006] «Балаларға қатысты зорлық-зомбылық туралы Дүниежүзілік есеп» береді. Ол есептің мәліметтеріне сүйенер болсақ, кез-келген мемлекеттегі интернаттық үлгідегі балалар үйінде өсіп жатқан немесе тәрбиеленуші балалардың денсаулығы нашар, дамудың кешігуі бар (оның ішінде әлеуметтік және тілдік дамудың кешігуі), сүйіспеншіліктің бұзылуы бар және т.б. бұзылулар жиі кездеседі. Дамудың кешігуі және психологиялық зақымдану қаупі әсіресе төрт жасқа дейінгі жас балалар үшін өте маңызды, бұл балалардың ата-аналарымен немесе қамқоршыларымен байланысатын маңызды кезең [Пиньейро, Пауло Серхио, 2006].

Пиньейро, Пауло Серхио [Пиньейро, Пауло Серхио, 2006] мәселені былай пайымдайды, мамандандырылған мекемелерде тәрбиеленетін балалар, яғни балалар үйінің тәрбиеленушілері әдетте, баланың оңтайлы дамуы үшін қажет негізгі тәрбиеден, баланы қолдайтын жеке қатынастардан айырылады. Институционализацияның теріс салдары бала мекемеде неғұрлым ұзақ тұрса, соғұрлым ауыр болады және мекемедегі жағдай нашар және/немесе қауіпті болған жағдайда ауыр болады. Балалардың әлеуметтік-психологиялық әл-ауқаты мен жұмыс істеуі көптеген балалар интернаттарында болуы мүмкін әрекетсіздік, әлеуметтік оқшаулану және зорлық-зомбылық пен қатыгез жағдайлар нәтижесінде айтарлықтай нашарлайды. Авторлардың пікірінше шын мәнінде, зерттеулер көрсеткендей, мекемеде болғаннан кейін бала қабылдау кезінде алған негізгі дағдыларын, мысалы, өзіне қамқорлық жасау және қамқор қарым-қатынасты дамыту қабілеттерін жоғалтуы мүмкін.

Кейбір балалар тіпті қашып кетуге және өзіне-өзі қол жұмсауға немесе өзін-өзі өлтіруге де баруы мүмкін. Оған себеп ретінде адамның байланысы мен қамқорлығының болмауын айтуға болады. Сонымен қатар, балалар үйінде өскен тәрбиеленушілер басқа адамдарға физикалық агрессия мен зорлық-зомбылық көрсетуі немесе алкогольді және есірткіні қолдануға, қылмыс пен жезөкшелікке қатысуы мүмкін. Пиньейро мен Пауло Серхионың [Пиньейро, Пауло Серхио, 2006] зерттеулерінде көрсеткендей, арнайы мекемелерге орналастырылған балалар заңға қайшы келеді. Мұның бәрі балалар үйінде тәрбиеленушілердің девиантты мінезге икемділігінің дәлелі. Балалар үйінде тәрбиеленушілердің девианттық мінез-құлқына байланысты мәселелер бойынша теориялық тәсілдер мен тұжырымдамалық түсініктерді талдау осы мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Зерттеудің өзектілігі.

Отбасы - бұл баланың жеке басының қалыптасуын бағыттайтын және оның ересек адам ретінде қоғамға кірігуіне ықпал ететін институт болып табылады. Сол себепті де, жетім балалар немесе дисфункционалды отбасылардан шыққан балалар үшін (тек бір ата-ана тәрбиелеп, шетелде жұмыс істейтін ата-аналармен немесе қылмыскер ата-аналармен және т. б.) отбасының рөлі мен отбасылық тәрбие айтарлықтай төмендеді, іс жүзінде жоқ деп айтуға болады. Сонымен қатар, бұл балалар әлеуметтік интеграцияда қиындықтарға тап болады. Әлеуметтену процесінде адамдардың дұрыс рөлдерін игеру және дамыту, әлеуметтік нормаларды білу және оларға бағыну әлеуметтік жүйенің тұрақтылығына ықпал етеді. Әлеуметтік байланыстың барлық осы элементтері жеке тұлғалардың әлеуметтік интеграциясын қамтамасыз ете отырып, бүкіл қоғамның тиімді жұмыс істеуіне ықпал етеді [Сорин, 1991].

Бұзылған үй немесе отбасы – бұл тұлғалық дезадаптацияның факторы болып табылады. М. Мазерн мен А. Томастың [Мазерн, Томас, 2001] зерттеулерінің қорытындысы бойынша балалар

үйінде тәрбиеленуші жасөспірім ерлер арасында сот алдында жауап берген қылмыстардың басым көпшілігі майда ұрлықтар болып табылса, әйелдер үшін, үйінен қашып сексуалды девиацияға ұшырағандар табылды. Бұл зерттеуде салыстырмалы талдау барысында балалар үйінде тәрбиеленуші және отбасының құрылымы бұзылған отбасында тәрбиеленуші жасөспірімдердің мінез-құлқы бойынша қорытынды ой жазылған. Ол жердегі пайымдауда кейбір заң бұзулар отбасының бұзылуымен тікелей байланысты екендігі айтылады. Олардың қатарына, үйден қашу, мектептен немесе сабақтан қашу және бармау, төбелестер сынды девиация жатады.

М. Мазерн мен А. Томастың [Мазерн, Томас, 2001] зерттеулерінің нәтижесі бойынша отбасы мен қаны бұзылмаған отбасыларда тәрбиеленуші жасөспірімдермен салыстырғанда балалар үйінде тәрбиеленген немесе патранаттық тәрбие алушы жасөспірімдер 2,7 есе көбірек үйден қашады. Оған негізгі себеп бұзылған және баланс сақтай алмаған үй немесе отбасы баланың әлеуметтік бейімделуі мен тұлға ретінде қалыптасуы теріс әсер етеді. Нәтижесінде бала құрдастары тарапынан теріс қысымға неғұрлым сезімтал болуы мүмкін. Сонымен қатар, түптеп келгенде, бала отбасы бұзылмаған тәрбие алған балалармен салыстырғанда көбірек заң бұзу әрекеттерін жасауы ықтимал. Бұл отбасындағы балансстың сақталмауынан болады, яғни отбасында ер мен әйелдің рөлдерін көрмеуден, жақсы үлгі болатын адамдардың жетіспеуінен баланың девиантты мінез-құлқыты жиі көрсетуіне алып келеді.

Зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, балалар үйінде тәрбиеленетін балалардың девиантты әрекеттерді жасауда басты назарға алынатын әрекеттер қатарына мекемеден қашу, өзіне қол жұмсау, заң бұзушылық, ішімдік пен нашаға жақындық, сексуалды девиацияға ұшыраудың көптігін алуға болады. Осы бағыттар бойынша негізгі бөлімде балалар үйінің тәрбиеленушілері арасында девиантты мінез-құлқыты қарастырамыз.

Негізгі бөлім.

Балалар үйінің тәрбиеленушілері арасында девиантты мінез-құлқыты қарастыру барысында негізгі деген келесідей бағыттар бойынша теориялық және концептуалды талдау жүргіземіз: мекемеден қашу, өзіне қол жұмсау, заң бұзушылық, ішімдік пен нашаға жақындық, сексуалды девиацияға ұшырау.

Біріншіден, балалар үйінен көп қашатын қашқын балалар. Балалар үйі немесе арнайы мемлекеттік балалар ауылы мекемелердегі кейбір балалар, әсіресе басқа балалар мен мекеме қызметкерлерінің зорлық-зомбылық құрбаны болған балалар осы мекемеден қашады жиі қашатындар қатарынан болып табылады [Пиньейро, Пауло Серхио, 2006].

Пиньейро мен Пауло Серхионың есебінде [Пиньейро, Пауло Серхио, 2006] қашқын балалармен жиі байланыста болатын маман ол полиция қызметкері екендігі айтылады. Олар қашқын балалармен жиі байланыста болады, өйткені балалар үйінен қашқан тәрбиеленушілерді полиция жиі қайыр сұрау барысында, көшедегі қылмыстар, мүліктік қылмыстар, дүкендердегі ұрлық, есірткі және/немесе алкогольді тұтыну және жезөкшелік барысында көп кезіктіріп, оларды ұстайды. Полицияның қашқын балаларға, әсіресе интернаттан қашқан балаларға жиі кездесетін реакциясы – оларды кәмелетке толмаған құқық бұзушылар, бұзақылар немесе қылмыстық құқық бұзушылар ретінде қарау және оларды ұстау болып табылады. Немесе егер бала қылмысқа немесе құқық бұзушылыққа қатыспаса, ол әдетте мекемеде зорлық-зомбылық пен немқұрайдылықтың болуына қарамастан қашып кеткен мекемеге оралады. Мекемеге оралғаннан кейін қашқындар көбінесе қызметкерлер тарапынан қатты жазаланады және тәртіп үшін қайтадан құрбан болады. Бұл әрекеттер балалардың қайта қашуына тағы бір себеп болады. Сол себепті мекемеден яғни балалар үйінен бір рет қашқан бала бұл әрекетті екінші рет қайталау жиілігі кеп кездеседі.

ЮНИСЕФ [ЮНИСЕФ, 2011] жүргізген зерттеулердің мақсаты мемлекеттік интернат мекемелерінен балалардың қашу әрекеттері туралы көбірек білу және қашып кету мен сол мекемелердегі зорлық-зомбылық пен қараусыз қалған балалардың тәжірибесі арасындағы байланысты зерттеу болды.

Оның нәтижелеріне сүйенер болсақ, балалар үйінен қашатын балалардың әрекеттерін девиантты әрекеттердің қатарына кіргізбей, басқаша интерпретация жасауға болатындығын дәлелдеді. Мысалы, олардың зерттеулері көрсеткендей, балалар үйінен қашу – бұл балалар өз өмірлерінде қысым мен зорлық-зомбылықтан аулақ болу үшін қолданатын күрес стратегиясы немесе өмір сүру стратегиясы; алайда полиция бұл шындықты сирек түсінеді. Егер мекеме қызметкерлері немесе балалар үйінде тәрбиеленушілермен тікелей жанасатын мамандар бұл мәселені, яғни мекемеден балалардың қашуын

балалардың өз өмірлерінде зорлық-зомбылықтан аулақ болу үшін қолданатын өмір сүру Стратегиясы екенін түсінсе, қашқындарды зорлық-зомбылық құрбандары ретінде қарау керек, оны бірден девианттар деп белгілеу керек.

ЮНИСЕФ [ЮНИСЕФ, 2011] жүргізген зерттеулерінің нәтижесіне былай тұжырымдама жасалынады, мысалы, көп жағдайларда қашып кеткен баланы өзі қашып кеткен мекемеге қайтару баланың мүддесі үшін жақсы болмауы мүмкін, әсіресе егер ол басқа балалар немесе қызметкерлердің зорлық-зомбылығының құрбаны болса және қызметкерлердің немқұрайдылығын сезінсе. Сондай-ақ, қашқындарды өзіне-өзі зиян келтіру әрекеттеріне (мысалы, кесу, жағу, өзін-өзі өлтіру әрекеттері) қатысатындығын анықтау үшін бағалау керек. Сонымен қатар, балалардың қашып кету жағдайлары бар мекемелер балалардың қадағалаусыз және зорлық-зомбылық проблемаларын анықтау үшін тексерілуі керек. Мекемеден қашатын балалардың іс-әрекеттері мекемедегі ықтимал проблемалар үшін ескерту белгісі болуы керек.

Бұл зерттеулердің нәтижелері бір девиантты мінездің екінші девиацияға алып келу мүмкіндігін көрсетеді.

Екінші мәселе балалар үйінің тәрбиеленушілері арасындағы суицидке тәуелділік немесе өзіне-өзі қол жұмсауға бару. ЮНИСЕФ [ЮНИСЕФ, 2011] жүргізген зерттеудің есебіндегі мәліметтерге сүйенер болсақ, соңғы жылдары Қазақстандағы балалар суицидінің жоғары көрсеткіштері мемлекеттік шенеуніктер мен басқа да негізгі мүдделі тараптар арасында кәметке толмағандар арасында суицидтің алдын алудың бірлескен жоспарымен қатар талқылауға алып келді. Білім министрлігінен алынған мәліметтерге сәйкес, аймақтық бөлімдер 2009 жылы 264 баланың өзін-өзі өлтіруі және 2010 жылы 256 баланың өзін-өзі өлтіруі туралы хабарлады. Салыстыру үшін, Бас прокуратура 2009 жылы тек 144 өзін-өзі өлтіру (оның ішінде өзін-өзі өлтіру әрекеттері) және 2010 жылы 152 өзін-өзі өлтіру (оның ішінде өзін-өзі өлтіру әрекеттері) туралы хабарлады.

Өзін-өзі өлтіру адамдардың түсінуі қиын мінез-құлқының бірі болуы мүмкін, бірақ көптеген балалар өзін-өзі зақымдайтын мінез-құлықтың әртүрлі түрлеріне қатысады, онда адам өз денесіне әдейі зиян келтіреді (мысалы, теріні әдейі кесіп тастайды, өзін-өзі жояды немесе тырнап алады, өзін-өзі күйдіреді, теріні немесе шашты тартады, улы заттарды жұтып, сүйектерді сындырады) немесе өзін-өзі өлтіреді. Халықаралық зерттеулер көрсеткендей, өзіне-өзі зиян келтіру өз-өзіне қол жұмсау ниетінсіз жасалуы мүмкін; алайда, бұл қарым-қатынас анық емес, өйткені адамдар өзіне-өзі зиян келтіретіні туралы есеп береді, сонымен бірге олар өз-өзіне қол жұмсауды қарастырғаны немесе тырысқаны туралы хабарлайды.

Өзіне-өзі зиян келтіретін мінез-құлық ерте жастан басталуы мүмкін. Халықаралық зерттеулер көрсеткендей, ерте өзіне-өзі зиян келтіру әдетте шамамен 7 жаста болады; алайда, өзіне-өзі зиян келтіру жағдайларының көпшілігі орта жасөспірімде 12 жастан 15 жасқа дейін басталады және бірнеше апта, ай немесе жылдарға созылуы мүмкін.

ЮНИСЕФ [ЮНИСЕФ, 2011] жүргізген зерттеудің есебіндегі мәліметтерге сүйенер болсақ, балалар мекемелеріндегі балалар зорлық-зомбылықтың, немқұрайдылықтың және балалар мекемелеріндегі нашар өмір сүру жағдайларының салдарынан өзіне-өзі зиян келтіру және суицидтік мінез-құлықтың жоғары қаупіне ұшырайды.

Бұл зерттеу институционализацияланған балалардың өзін-өзі өлтіру, соның ішінде өзін-өзі өлтіру әрекеттері туралы көбірек білуге және балалардың өзін-өзі зиян келтіру немесе өзін-өзі өлтіруге қатысуы мен мекемелердегі зорлық-зомбылық пен немқұрайлылық тәжірибесі арасындағы байланысты зерттеуге бағытталған.

Балалар үйінің тәрбиеленушілері арасында өзін-өзі өлтіру себептері немесе өзін-өзі өлтіру әрекеттері әртүрлі әрі қиын проблема болуы мүмкін. Балалар үйінің тәрбиеленушілері арасында кіші жастағы балалар арасында суицидтер сирек кездесетініне қарамастан, жасөспірімдерде суицидтер мен суицид әрекеттері айтарлықтай артады.

Жасөспірімдер арасында суицид қаупін арттыратын факторларға мыналар жатады:

- психологиялық бұзылыс, әсіресе депрессия, биполярлық бұзылыс, алкоголь мен есірткіні қолдану (іс жүзінде суицидтен қайтыс болған адамдардың шамамен 95% - ы қайтыс болған кезде психологиялық бұзылысқа ие);
- мазасыздық, ашуланшақтық немесе қозу сезімі;
- депрессиямен жиі жүретін үмітсіздік пен пайдасыздық сезімдері;
- алдыңғы өзін-өзі өлтіру әрекеті;

- депрессия немесе суицидтің отбасылық тарихы;
- эмоционалды, физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылық;
- қолдау желісінің болмауы, ата-аналармен немесе құрдастарымен нашар қарым-қатынас, сондай-ақ әлеуметтік оқшаулану сезімі;
- қолдау көрсетілмейтін отбасында немесе қоғамдастықта немесе мектептегі дұшпандық ортада бисексуализмге немесе гомосексуализмге қарсы күрес.

Б. Лорен Запата, автор-корреспондент М. Дмитрий Кисин, Ольга Боголюбова, Роман Йорик, Джоан Мари Крафт, Дж. Дениз Джеймисон, А. Полли Марчбэнкс, Д. Сьюзан Хиллистың «Жетім және зорлық-зомбылыққа ұшыраған жастар жүктілік пен өзін-өзі өлтіру қаупіне ұшырайды» атты 2015 жылы жарық көрген мақалалары екінші мәселе бойынша яғни, балалар үйінің тәрбиеленушілері арасындағы суицидке тәуелділік немесе өзіне-өзі қол жұмсауға баруға байланысты теориялық талдауға көмек береді.

Бұл зерттеуде авторлар Ресейдің Санкт-Петербург қаласында отбасылық қамқорлықтан тыс тұратын 16-23 жас аралығындағы 293 жетім балалардан жүргізген кросс-сұхбат сауалнамалары арқылы жиналған деректерді талдайды. Олар LPI-дің түзетілген коэффициенттерін (AOR) және балалардың физикалық және жыныстық зорлық-зомбылықпен байланысты суицидтік ойларды бағалау үшін көп өлшемді логистикалық регрессияны қолданған. Сондай-ақ, басқа қауіп факторлары зерттелді, олардың ішінде мысалы, әлеуметтік осалдық, жыныстық мінез-құлық және заттарды қолдану және т.б..

Бұл зерттеу 2007 жылдың қазанынан 2008 жылдың сәуіріне дейін адамның иммун тапшылығы вирусының (АИТВ), жыныстық жолмен берілетін инфекциялардың (ЖЖБИ), жүктіліктің таралуын, сондай-ақ мінез-құлық қауіп факторларын, балалардың қолайсыздығын, зорлық-зомбылықты, психикалық денсаулықты және өмір сүру факторларын бағалау бойынша үлкен зерттеу аясында жинақталған.

Жетім қалған 293 қатысушының көпшілігі 16-19 жас аралығындағы ер адамдар болды. Жетім жасөспірімдердің 19,1%-ы физикалық зорлық-зомбылық туралы және 12,3%-ы жыныстық зорлық-зомбылық туралы хабарлаған. Гендерлік айырмашылықтар да айқын болды: ерлерге қарағанда әйелдер (23,3%) (15,6%) физикалық зорлық-зомбылық туралы хабарлады, ал әйелдерге қарағанда әйелдер (20,3%) (5,6%) жыныстық зорлық-зомбылық туралы хабарлады. Көптеген жастар жыныстық қатынасқа түскендерін хабарлады, олардың үштен бірі бірінші жыныстық қатынаста ≤15 жаста болды. Жетім жасөспірімдердің жартысына жуығы есірткіні өмір бойы қолданғаны туралы хабарлағанмен, тек 3,1%-ы инъекциялық есірткіні қолданған. Бұрын-соңды сыртта тұрып, есірткіні өмір бойы қолдану әйелдерге қарағанда ер адамдарда едәуір кең таралған; ал егде жастағы және сыныптан тыс жұмыстарға қатыспау ер адамдарға қарағанда әйелдер арасында едәуір кең таралған.

Авторлар зерттеудің нәтижесінде балалық шақта физикалық және жыныстық теріс пайдалану тәжірибесі суицид қаупінің жоғары және сенімді тәуелсіз факторлары болды деген тұжырымдама жасайды. Авторлардың бағалауынша бойынша, физикалық зорлық-зомбылық тек әйелдер арасында суицидтік идеяларымен байланысты болды. Басқа есептерде гендерлік әсерлер тексерілмеген немесе дифференциалды гендерлік әсерлер туралы ешқандай дәлел жоқ немесе физикалық зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдер мен жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған ерлер арасында өмір бойы суицидтік ойлаудың жоғары мүмкіндігі болған. Авторлар қорыта келе, балалық шақта жыныстық зорлық-зомбылықты бастан өткерген ерлер мен әйелдер арасында суицидтік ойлаудың жоғары мүмкіндіктерін тапқан.

Үшіншіден, заң бұзушылық, ішімдік пен нашаға жақындық мәселесін қарастырар болсақ, И.Нгал [Нагл, 2009] отбасының құрылымы мен кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлықтары арасындағы өзара байланысты зерттеді. Талдау нәтижесінде мынадай маңызды өзара байланыстар анықталды: кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың моральдық тәрбиесімен олардың биологиялық ата-аналарынан басқа адамдар айналысады; делинквентті балалардың көпшілігі қоғамның ең төменгі әлеуметтік-экономикалық қабатынан шығады; кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың үштен екісі бір шатырдың астында 7 адам тұратын үйлерден шығады. Автордың пайымдауынша, олардың зерттеуіне қатысқан респонденттердің ата-аналарының көпшілігі өздерінің балаларынан алыс ұзақ уақыт бойы ұстап тұратын және төмен ақылы жұмыс жасайтын отбасылардан шығады, сонымен қатар басым бөлігі балалар үйінде тәрбиеленушілер мен ата-анасынан ажыратылғандар арасынан шығады деп қорытынды жасайды. Ата-аналардың көп бөлігіне тез арада қосымша әлеуметтік көмек керек,

сонымен қатар, ата-аналарға балаларды тәрбиелеу барысындағы міндеттеріне аса мән беріп, жауапкершілікпен қарау, балаларды жауапты тәрбиелеудің өмірлік маңызды дағдыларын дамыту қажет.

А.К. Кимани [Kimani, 2010] отбасылық құрылым мен жасөспірімдер қылмысы арасындағы себеп-салдарлық байланысты зерттеді. Зерттеудің қорытындысы бойынша адам өлтіру мен жағдайы төмен отбасынан шыққан балалардың арасында қатты корреляция болғанын көрсетті. Ата-аналар үйінде тәрбиеленетін балалар психобелсенді заттарды теріс пайдалануға бейімділігі болды, бірақ корреляция бойынша басымдылық ұрлық пен мектептен бас тартуда болды. Балалар үйінен келген балалар арасында психобелсенді заттарды теріс пайдалану мен көше өміріне белсенділік танытуында қатты корреляция байқалды, бірақ таңқалардығы мектептен бас тартудан теріс күшті корреляция көрсетті. Бұл зерттеулер бір ата-анасы бар отбасылар немесе балалар үйінде тәрбие алушылар адам өлтіруден басқа кабинеттегі барлық қылмыстар үшін басымдылық болғанын көрсетеді.

ЮНИСЕФ [НИСЕФ, 2011] жүргізген зерттеудің есебіндегі мәліметтерге сүйенер болсақ, арнайы мекемелерге орналастырылған балалар есірткі мен алкогольді тұтыну немесе теріс пайдалану қаупі жоғары және заңға қайшы келеді. Арнайы мекемелерге орналастырылған қыздар да ерте жастан жүкті болу қаупі жоғары және олардың көпшілігі жаңа туған нәрестелерін мемлекеттік балалар үйлеріне орналастырады, өйткені олар баласын асырай алмайды және оған қамқорлық жасай алмайды. Институционализацияланған балалар, ұлдар да, қыздар да зорлық-зомбылық пен қанаушылыққа, соның ішінде жақын серіктестердің зорлық-зомбылығына, жыныстық зорлық-зомбылыққа/зорлауға, жыныстық қанауға және адам саудасына көбірек ұшырайды.

Қорытынды.

Мәселені шешуге байланысты Қазақстандағы балаларды институционалдық күту жүйесінің ағымдағы реформалары Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін 1991 жылы жаңадан құрылған Қазақстан Республикасының Үкіметі көптеген маңызды конвенцияларды ратификациялады. 1994 жылы Қазақстан үкіметі БҰҰ-ның Бала құқықтары туралы Конвенциясын (КПР) ратификациялады. БҰҰ КПР мемлекетке балаларды отбасындағы және отбасындағы зорлық-зомбылықтың барлық нысандарынан қорғау бойынша нақты өкілеттіктер береді және оның балалардың ішкі аренадағы әлауқатын қамтамасыз ету мәселелерінде түпкілікті төреші ретіндегі рөлін белгілейді.

Балалар мекемелеріндегі балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың жоғары қаупі мемлекеттің балалар мекемелеріндегі балаларды зорлық-зомбылықтан қорғау жөніндегі тиімді заңнаманы және басқа да шараларды әзірлеу, сондай-ақ балалар мекемелеріндегі балалар санын едәуір қысқарту жөніндегі міндеттемелерін күшейтеді. Содан бері халықаралық ұйымдар мен жергілікті ҰЕҰ балаларды институционалдандыру практикасын қоса алғанда, балаларды қорғау мәселелерін шешу үшін Қазақстан Үкіметімен ынтымақтастықта жұмыс істеп келеді.

Қазақстан Үкіметі балаларға арналған мемлекеттік интернат мекемелеріне және балаларды институционалдандыру практикасына қатысты олар тап болатын проблемаларды мойындайды. Қазіргі уақытта Үкімет әлеуметтік қорғау реформасымен және әлеуметтік қорғау қызметтерін дамытумен толық айналысады. Мәселен, жақында 2008 жылы қабылданған арнайы әлеуметтік қызметтер туралы Заң «Отбасын қолдау қызметтері» сияқты ұғымдарды енгізудегі прогресті көрсетеді. Бұл заң үкіметтің елдегі бала күтімі жүйесін реформалауға деген ұмтылысының дәлелі ретінде түсіндіріледі; алайда, заңнама барлық проблемаларды шеше алмайды. Мәселенің жаңалығы және негізгі мүдделі тараптардың практикалық тәжірибесінің болмауы Қазақстан Үкіметінің реформаторлық күш-жігеріндегі ең үлкен проблемалардың бірі болып қала береді.

Сондай-ақ, қолданыстағы балаларды қорғау жүйесі өте бөлшектенгенін атап өткен жөн, өйткені бірқатар жергілікті және орталық органдар үйлестірусіз немесе арнайы бақылау шараларынсыз балаларға күтім жасау туралы шешім қабылдайды. Осы жергілікті және орталық органдардың кейбіреулері мемлекеттік балалар интернат-мекемелеріне үнемі бару және инспекциялау үшін жауап береді; өкінішке орай, бұл сапарлар мен тексерулер көбінесе мекеменің физикалық және құрылымдық жағдайларын мұқият тексерумен салыстырғанда үстірт, бюрократиялық жаттығулар болып табылады. Соңғы жылдары Үкімет көптеген мемлекеттік балалар интернаттарының физикалық және құрылымдық жағдайын жақсарту үшін шаралар қабылдады; алайда олардың осы мекемелерде бала күтімін жақсартуға және осы мекемелердегі балаларға қатысты зорлық-зомбылық жағдайларын азайтуға бағытталған әрекеттері әлдеқайда шектеулі болды.

ЮНИСЕФ-тің Қазақстандағы 2010-2015 жылдарға арналған елдік бағдарламасына сәйкес, ол Қазақстан үшін РПОНПР-ға негізделген (БҰҰ-ның даму мақсатында көмек көрсету жөніндегі негіздемелік бағдарламасы), Балаларды қорғау реформасы басым бағыттардың бірі болып табылады.

References:

1. UNICEF Kazakhstan Fact Sheet. Retrieved from: [Online] http://www.unicef.org/ceecis/KA_fact_sheet_eng.pdf
2. Statistics on institutions for orphans and children without parental care. Data provided by the Children's Rights Protection Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Retrieved from: [Online] <http://www.bala-kkk.kz/ru/>
3. UNICEF Kazakhstan Fact Sheet. Retrieved from: [Online] http://www.unicef.org/ceecis/KA_fact_sheet_eng.pdf
4. Pinheiro, Paulo Sergio (2006). *World Report on Violence Against Children* (p. 175). Geneva, Switzerland: United Nations Children's Fund.
5. Sorin M. Radulescu, *Anomy, deviance and social pathology*, Ed. Hyperion XXI, Bucharest, 1991, pp. 28.
6. Lauren B. Zapata, Dmitry M. Kissin, Olga Bogoliubova, Roman V. Yorick, Joan Marie Kraft, Denise J. Jamieson, Polly A. Marchbanks, Susan D. Hillis. *Orphaned and abused youth are vulnerable to pregnancy and suicide risk*: [Online] <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4465590/>
7. Ngale, I. (2009), 'Family Structure and Juvenile Delinquency', *Internet Journal of Criminology*, Available at www.internetjournalofcriminology.com
8. Kimani, A.K. (2010), 'Influence of Family Structure on Juvenile Delinquency', Available at [Online] <http://www.freeonline-researchpapers.com/family-structure-juvenile>
9. *Violence against children in state-run residential institutions in kazakhstan: an assessment*: [Online] <https://www.unicef.org/kazakhstan/media/2211/file/Публикация%20на%20англ.pdf>
10. Mackay, R. (2005), 'The impact of family structure and family change on child outcomes: a personal reading of the research literature', *Social Policy Journal of New Zealand*, Available at [Online] <http://www.msd.govt.nz/about-msd-and-our-work/publications-resources/journals-and-magazines/socialpolicy-journal/spj24/24-impact-of-family-structure-and-family-change-on-child-outcome-p111-133.html>

FTAMP 04.51.51.

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-8940.15>

А.К.Шингалиева*¹, Ж.Қ.Симтиков¹,

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

КӨП БАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ

Аңдатпа

Бұл мақалада көп балалы отбасыларды әлеуметтік қолдаудың мәселелері қарастырылған және де қазіргі таңдағы оларға мемлекет тарапынан қандай көмек көрсетіліп отырғаны қамтылады. Елімізде қабылданып отырған инновациялардың негізгі идеясы жасалып отырған барлық шаралар балалардың әл-ауқатын арттыруға бағытталуы керек. Сонымен қатар, қоғамда атаулы әлеуметтік көмек хақында соңғы кездері жиі әңгіме қозғалып, оның қоғамда айтарлықтай толғаныс туғызғанын да көріп отырмыз.

Елімізде көпбалалы аналарға бала дүниеге келгенде берілетін біржолғы жөргекпұлдан бөлек, әр балаға ай сайын жәрдемақы төленіп, барынша қолдау көрсетіліп жатыр. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметінше, 2019 жылы көпбалалы отбасыларды қолдау мақсатында 365 миллиард теңге бөлінді. Көп балалы отбасыларды әлеуметтік қолдау көрсету мәселесі әлі де өзекті мәселелердің бірі болып отырғаны анық.

Түйін сөздер: ҚР, АӘК, мемлекет, халық, отбасы, әлеумет, әлеуметтік қорғау, заң, жәрдемақы, көмек, табыс, дәреже.